

Микола ШКРИБЛЯК

**УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКВА (КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ)
В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА**

У статті проаналізовано становище Української Церкви (Київської митрополії) в умовах державної релігійної політики гетьмана Івана Самойловича та витлумачено специфіку реалізації проекту інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії 1686 р. Реконструйовано історичні реалії, в яких опинилася Українська Церква за часів правління І. Самойловича.

Значну увагу приділено історіософському витлумаченню комплексу засобів політичного і церковно-адміністративного впливу з боку Росії та Московської патріархії, спрямованих на ліквідацію автокефального статусу Української Церкви у другій половині XVII ст. До того ж автор дає критичну оцінку акту підпорядкування Київської митрополії й обґрунтовує антиканонічність анексії території Київської митрополії після її інкорпорації 1686 р.

Ключові слова: Українська Церква, Київська митрополія, Московська патріархія, інкорпорація, канонічна територія, анексія.

Николай ШКРИБЛЯК

**УКРАИНСКАЯ ЦЕРКОВЬ (КИЕВСКАЯ МИТРОПОЛИЯ)
В КОНТЕКСТЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ
ГЕТМАНА ИВАНА САМОЙЛОВИЧА**

В статье проанализировано положение Украинской Церкви (Киевской митрополии) в условиях государственной религиозной политики гетмана Ивана Самойловича, истолковано особенности реализации проекта инкорпорации Киевской митрополии в состав Московской патриархии в 1686 г. Проведено реконструкцию тех исторических реалий, в которых оказалась Украинская Церковь во время правления И. Самойловича.

Особенное внимание уделено историософскому анализу комплекса средств политического и церковно-административного влияния со стороны России и Московской патриархии, направленных на ликвидацию автокефального статуса Украинской Церкви во второй половине XVII в. К тому же автор даёт критическую оценку акта подчинения Киевской митрополии и обосновывает антиканоничность аннексии территории Киевской митрополии после её инкорпорации 1686 г.

Ключевые слова: Украинская Церковь, Киевская митрополія, Московская патриархія, інкорпорація, каноническая территория, аннексія.

Mykola SHKRIBLIAK

**UKRAINIAN CHURCH (KIEV METROPOLITANATE)
IN TERMS OF HETMAN IVAN SAMOILOVYCH'S
FOREIGN POLICY**

The article considers the place of the Ukrainian Church (Kyiv Metropolis) in Hetman Ivan Samoilovych's state religious policy. The specific of incorporation

of the Kyiv Metropolitanate into Maskovskovian Patriarchate in 1686 is interpreted. The author reconstructed historical realities in which Ukrainian Church appeared during the reign of Ivan Samoilovych.

Special attention is paid to historiosophical interpretation of complex political, church, and administrative influence from Russia and the Moscow patriarchate to eliminate the autocephalous status of the Ukrainian Church in the second half of 17 century. In addition, the author gives a critical evaluation of the act and the subordination of the Kyiv Metropolitanate and justifies anticanonical annexation of territory of the Kyiv Metropolitanate after its incorporation in 1686.

Keywords: Ukrainian Church, Kyiv Metropolitanate, the Moscow Patriarchy, incorporation, canonical territory, annexation.

Актуальність теми дослідження. 2011 рік – особливий. Цього року виповнюється 325 років з часу інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії.

Насправді ж у цьому доволі «читабельному» і, як здається на перший погляд, нейтральному у змістовому навантаженні слові «інкорпорація», прихована суть контраверсійної події у житті українського народу – насильницького, антиканонічного перепідпорядкування Української Церкви: 1686 р. Київську митрополію виведено з юрисдикції Константинопольського патріарха й, всупереч церковним канонам, приєднано до складу Московської патріархії. А далі, анексувавши її канонічну територію, московський царат зробив усе для того, щоб колись наймогутнішу у християнському світі Українську Церкву (Київську митрополію), перетворити в рядову, провінційну єпархію Російської казенної церкви. Цих трагічних поневірянь Українська Церква зазнавала впродовж усього періоду української бездержавності.

Відома українська журналістка К. Гудзик, яка багато своїх роздумів присвятила історичному минулому та сучасності Української Церкви, якось запитала: «Що очікує нашу Церкву в майбутньому?» І тут же сама дала відповідь: «Очевидно, те саме, що й нашу Державу».

Сьогодні Українська Церква переживає не найкращі часи. Українська паства неконсолідована, суспільство розколоте: сіється розбрат, не припиняється внутріцерковна боротьба, низький рівень духовної культури священнослужителів, моральний занепад тощо. На тлі внутріправославного конфлікту, що завершився оформленням трьох самостійних православних юрисдикцій, конкуренції та релігійної ворожнечі між ними ідея канонічного оформлення єдиної Помісної Української Церкви виглядає примарною справою, а надто ж у контексті тих політично-релігійних пріоритетів, які демонструє теперешня державна влада.

Незважаючи на сучасні політичні реалії, як і на те, що теперішній Президент України В.Янукович отримав «помазання» від духовного лідера чужої країни, всі відповідальні політики, науковці, громадсько-культурні, а надто ж церковно-релігійні діячі мусять докласти максимум зу-

силь, щоб український загальний мав чітку картину про сутність і наслідки понад трьохсотлітньої російсько-московської релігійної експансії.

А тому, актуалізація проблем, які увиразнюють історичну долю чи, скоріше, недолю Української Церкви, є на часі. Обґрунтувати її можна хоча б тим, що сьогодні в Україні існує реальна потреба пошуку такої моделі, яка забезпечила б досягнення певного консенсусу та громадянського порозуміння в сучасних взаєминах між Державою і Церквою. Пошук цієї моделі можливий лише за умови глибокого дослідження та об'єктивного аналізу ролі Церкви в історичному житті нашого суспільства. Отже, сьогодні, як ніколи, гостро постає проблема критичного відображення російського релігійного колоніалізму, який бере свій початок з другої половини XVII ст. і, фактично, триває й понині.

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб, на основі всебічного аналізу доступної джерельної бази та історіографічного матеріалу, розкрити й об'єктивно витлумачити становище Київської православної митрополії у контексті зовнішньої політики гетьмана Івана Самойловича.

Для досягнення означеної мети в роботі ставляться такі **завдання**:

– реконструювати історичну дійсність і відтворити суспільно-політичні умови, в яких опинилася Україна та її Церква за часів правління І.Самойловича;

– проілюструвати увесь комплекс засобів політичного і церковно-адміністративного впливу, спрямованих на ліквідацію автокефального статусу Української Церкви у другій половині XVII ст.;

– з'ясувати роль української сторони у реалізації проекту інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії;

– дати критичну оцінку акту підпорядкування Української Церкви й обґрунтувати антиканонічність анексії території Київської митрополії після інкорпорації 1686 р.

Об'єктом дослідження є суспільно-історичне тло та провідні тенденції церковно-релігійної політики Московської держави і Речі Посполитої та гетьмана І.Самойловича, що, в підсумку, призвели до втрати української державності та приєднання Київської митрополії до складу Московської патріархії.

Предметом дослідження виступає релігієзнавчо-історіософський дискурс становища Української Церкви у контексті зовнішньої політики гетьмана І.Самойловича до її поглинення Московською патріархією у кінці 80-х рр. XX ст.

Хронологічні межі нашого дослідження визначені внутрішньою логікою історичних подій і явищ, що відбувалися в суспільно-політичному та церковно-релігійному житті України за гетьманування І.Самойловича (1672 – 1687 рр.).

У роботі використано різні **методи дослідження**, звернення до яких обумовлено комплексним підходом до висвітлення складного спектра

питань, що розкривають сутність суспільно-політичних та церковно-релігійних перетворень, які мали місце у другій половині XVII ст., головним чином за правління гетьмана І.Самойловича, і не лише суттєво, а й надовго скорегували історичну долю та місію Української Церкви у православному світі.

Для досягнення означеної мети та розв'язання сформульованих у роботі завдань використано багато загальнонаукових методів історико-релігієзнавчого дослідження, а саме: хронологічний, синхронний, актуалізації та ін.

Аналітичний і герменевтичний методи застосовувалися до аналізу церковно-канонічних і релігійно-полемічних текстів (патріарших та єпископських грамот, циркулярів, листів, соборових рішень, гетьманських указів, розпоряджень тощо). Аналіз цих документів засвідчує, що ідейними натхненниками проекту інкорпорації Київської митрополії є російський царат і Церква. Цей віроломний проект був спланований ще до Переяславської угоди, проте до його активної реалізації московський царат узявся щойно після смерті Київського митрополита Сільвестра Косова та гетьмана Б.Хмельницького. Приєднання Київської митрополії до Московської патріархії – це тривалий і планомірний політичний процес, який продовжувався до часу проголошення гетьманом І.Самойловича.

Застосування компаративного аналізу, актуалізації та синтезу дало можливість осмислити та об'єктивно витлумачити сутність церковно-релігійної політики московського царату, яка, зазвичай, зводиться до ідейно-еклезіологічного виправдання російського релігійного колоніалізму на анексованій Московською патріархією канонічній території Української Церкви.

Апробація методів індивідуалізації, узагальнення та спроба подолати вузькодисциплінарний підхід допомогли здійснити порівняльний, історико-соціологічний та історико-політичний аналіз суспільно-релігійних і етноконфесійних трансформацій досліджуваного періоду, а отже здійснити критичне відображення наслідків інкорпорації Київської митрополії до Московського патріархату.

Методологічною основою вивчення проблеми релігійної політики гетьмана Івана Самойловича та специфіки реалізації Московською державою проекту інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії стали також традиційні принципи сучасного релігієзнавства та філософського осмислення релігії як суспільно-історичного явища, а саме: принцип історизму, об'єктивності, позаконфесійності та поліметодичності.

У 1667 р., в результаті «Андрусівського миру», українські землі, що сьогодні утворюють Українську державу, були поділені між Росією та Польщею. Кордон проходив по Дніпру, причому Київ з митрополичою кафедрою відійшов до Росії. Отже, Москві цілком розв'язалися руки для

безперешкодної реалізації власного релігійно-політичного проекту з інкорпорації Київської митрополії, окресленого під час формулювання Переяславських угод [15, с.247].

Проте ситуація складалася не на їх користь: Московська патріархія сама опинилася в доволі скрутному становищі. З одного боку, внутрішньоцерковна криза, боротьба за сфери впливу митрополита Пітіріма, скандал навколо «бунтівного» патріарха Нікона (Ізвекова), підготовка до Московського собору 1666 – 1667 рр., а з друго, – справедливе обурення Константинопольського патріарха через зазіхання Москви на Українську Церкву, що перебувала в її юрисдикції. Ці обставини змушували Росію на деякий час вгамувати власні релігійно-шовіністичні інстинкти, а надто ж тоді, коли утверджував свій єдинодержавний авторитет гетьман Правобережної України Петро Дорошенко. Він у власній зовнішній політиці орієнтувався на Польщу та Туреччину, а до Росії стояв у відвертій опозиції. Йому навіть вдалося захопити цією ідеєю гетьмана І.Брюховецького (обраний на Чорній раді 1663 р., після того як зрікся булави гетьман Ю.Хмельницький). П.Дорошенко оголосив законним Митрополитом Київським і Галицьким і всієї Русі Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Москва, звісно ж цього не визнавала й призначила Лазара Барановича – Чернігівського єпископа – містоблюстителем Київської митрополії. Влітку 1668 р. гетьмана І.Брюховецького по-звірячому вбили його ж піддані.

Київський митрополит Йосип Тукальський справляв великий вплив на гетьмана П.Дорошенка. Укладення союзу з Туреччиною, на думку Н.Бантшиша-Каменського, є безапеляційним наслідком цього впливу [2, с.334-335]. Однак Росія випередила й «обіграла» Україну в її зовнішньополітичних намірах. 1681 р. кримські татари і московський царат уклали мирову угоду. А через п'ять років уряди Росії та Польщі підписали значно важливіший, з огляду на тогочасну політичну ситуацію, договір про «Вічний мир», що означало крах політичної дипломатії П.Дорошенка.

Невдала кампанія гетьмана П.Дорошенка активізувала москвофільські впливи в середовищі козацтва. Їхня старшина, хоч і прагнула зберегти свої вольності, чітких вимог щодо автономного статусу Української Церкви не висловлювала. Вище церковне духовенство також схилилося у бік Москви. Ця спокуса йшла від єпископа Лазара Барановича, який був визнаним містоблюстителем Київської митрополії. За таких умов царат розробив курс на повне знищення будь-яких проявів української державності й церковної самобутності [3, с.79].

Царський уряд і Московська патріархія діяли планомірно й доволі підступно. Спочатку вживалися заходи для зведення до мінімуму адміністративного та духовного впливу Київського митрополита на осередки церковно-релігійного життя Української Церкви – єпархії та монастирі. Далі Московський патріарх наважився вилучити з-під юрисдикції Київського митрополичого престолу ті єпископії, які перебували за межами

України (Мстиславську та Турово-Пінську єпархії). Щоб якомога більше розбалансувати систему церковно-адміністративного устрою в Київській митрополії, Чернігівську єпархію було возведено у ранг архієпископії (фактично надано ті ж самі права, що й митрополії). Рішення про ці антиканонічні й руйнівні для Української Церкви заходи ухвалили на Московському соборі 1667 р. [8, с.602].

Аналізуючи текст соборної грамоти, довідуємося, що дарування Чернігівській єпископській кафедрі вищого рангу – навіть не Московського патріарха, а царя-самодержця. Олексій Михайлович, зокрема зазначав, що саме він, «помножаючи в своєму царстві різні митрополії, архієпископства, звелів і архієпископію Чернігівську, що існує понад 600 років, утвердити та укріпити» [1, с. 9-10]. До того ж, цар вимагав від Олександрійського патріарха Паїсія (брав участь у соборі як представник Сходу), щоб він звернувся до Київського митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, а той, у свою чергу, до всіх його підданих з переконливою порадою перейти під зверхність Москви. Проте патріарх Паїсій відмовився від цього по суті антиканонічного кроку і пояснив цареві, що «писати та вказувати в чужу єпархію він не сміє» [11, с.371]. На цьому ж соборі було ухвалено рішення про утворення ще однієї єпископії – Білгородській єпархії, на теренах якої проживали здебільшого українці.

Між іншим, сьогодні – це єдина територія у Російській Федерації, де функціонує єпархіальне управління Української Православної Церкви Київського Патріархату. Єпархію засновано 1995 р. і очолює її Архієпископ Білгородський і Обоянський Іосаф (Шібаєв) [Докл. див.: 13].

Через неповних два роки після Московського собору, 1679 р. помер Київський митрополит Антоній Винницький, який поширював свій духовний вплив на Львівську, Перемиську та Луцьку єпархії [15, с.227]. Польський король Ян Собеський, щоб завадити Росії у реалізації її релігійно-політичних планів, видав спеціальний привілей, яким увів посаду адміністратора Київської митрополії (Брацлав, 10 березня 1675 р.) [16, арк. 1]. На неї він призначив надійного соратника і прихильника політичного курсу польського монарха Львівського єпископа Йосипа Шумлянського. За єпископом Йосипом закріплювалося право адміністративного та церковно-релігійного впливу на Перемиську, Луцьку, Мстиславську та навіть Чернігівську єпархії. Насправді ж польський уряд робив усе для того, щоб під юрисдикцію адміністратора Київської митрополії перейшли усі ті єпархії, які належали Київському митрополиту Йосипу Нелюбовичу-Тукальському.

Духовна влада Йосипа Шумлянського у Церкві почала зростати, однак перешкодою йому став гетьман Іван Самойлович, який «щиро прагнув до об'єднання України». Насправді ж це прагнення було продиктоване його москвофільством і звичайнісіньким запопадливим пристосуванством, замість гідної гетьманській булаві боротьби за незалежність української держави. Схоже, єдина Україна була потрібна йому для того, щоб «зда-

ти» її Росії зараз, а не по-частинно. Він запропонував царям Івану та Петру, щоб ті звелили Московському патріарху Йоакиму благословити своєю рукою Варлаама Ясинського на архімандрита Печерського [1, с. 212-214]. Московський патріарх, нехтуючи канонічним правом, тут же, 26 лютого 1685 р., відправив в Україну грамоту, в якій благословив ставленика Варлаама на архімандрію [1, с.219-222]. Так з-під влади Константинополя була вилучена й Києво-Печерська лавра, що церковною мовою означало створення нової юрисдикції на канонічній території Київської митрополії, але з прямим підпорядкуванням Московській патріархії.

Тим часом гетьман Самойлович зіткнувся з проблемою протистояння намірам Львівського єпископа Йосипа Шумлянського в його прагненні поширити свій вплив у Церкві. Для цього він виношує план, як зайняти митрополічу кафедру близькою до нього людиною. Найвигіднішим кандидатом у митрополити виявився колишній Луцький єпископ Гедеон (сват І.Самойловича), який влітку 1684 р. покинув свою єпархію і, в пошуках кращого становища, прибув до гетьманської столиці Батурин [15, с.229; 11, с.373]. Користуючись нагодою, І.Самойлович вирішив скликати собор для обрання Київського митрополита. Претендент на митрополічу кафедру тут же направив до Москви своє письмове запевнення про перехід під владу Московського патріарха [6, с.217]. Собор, як і планувалося, відбувся 12 липня 1685 р. [15, с.216].

Завуальовуючи жадобу до влади, новообраний митрополит Гедеон спробував продемонструвати своє співчуття до долі Української Церкви, яку начебто ніхто не може захистити, даючи цим самим зрозуміти, що єдиною надією у справі її порятунку є Москва, а тому й висловив бажання «прийняти жезл архіпастирський не від кого іншого, як від московського патріарха» [11, с. 373]. Заява новообраного Київського митрополита викликала занепокоєння серед духовенства, яке, побачивши ці «вибірні митарства», ухвалило рішення про повторне скликання собору. Однак піти проти волі гетьмана ніхто не наважувався. Останній попередив Москву про одностайне обрання Гедеона Святополк-Четвертинського митрополитом Київським. Московський патріарх Йоаким запросив його в Москву для хіротонії. Свячення відбулося 8-го листопада 1685 р. під час урочистого Богослужіння в Успенському соборі. Виголошуючи архієрейську клятву, новопоставлений митрополит Київський заприсягнувся на вірність Москві: «Якщо ж, що небудь з обіцяного мною порушу і, якщо отцю моему святійшому Йоакиму, патріарху московському і всієї Русі та північних країн, а після нього майбутнім святійшим московським і всієї Русі патріархам, і всьому священному собору виявлю непослух, чи спротивлюся, чи самовільно захочу у врученій мені єпархії, що небудь чинити, то нехай буду позбавлений сану свого та влади без жодних судів і розпоряджень» [7, с.188].

14 грудня 1685 р. митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський разом із свитою відправився в Київ з надією, що Москва все-таки залишить Українській Церкві її попередні привілеї, якими та користувалася,

перебуваючи у духовному підпорядкуванні Константинополя. Але Московська патріархія мала плани значно радикальніші, аніж міг собі уявити недалекоглядний митрополит Гедеон. Насправді йшлося про цілковите поглинення Української Церкви й анексію її канонічної території. Для цієї, за словами митрополита Іларіона, «сумної справи» [7, с.188] бракувало лише згоди Константинопольського патріарха. А тому, одразу ж після хіротонії митрополита Гедеона, російські монархи Іван і Петро відрядили у Константинополь спеціальне посольство, яке очолив дяк Микита Алексеев [11, с.376]. Дорогою в Україні до нього приєднався гетьманський посланець Іван Лисиця, через якого гетьман І.Самойлович передав Константинопольському патріархові Якову грамоту, в якій просив узаконити акт інкорпорації Київської митрополії.

У Туреччині послы зустрілися спочатку з Єрусалимським патріархом Досифеєм. Він мав допомогти схилити Константинопольського патріарха на бік московської релігійно-політичної інтриги. Попервах він став в опозицію і засудив дії Московської патріархії [15, с.218], однак дуже швидко змінив позицію і, навпаки, почав намовляти Константинопольського патріарха, щоб той погодився продати Київську митрополію Москві [10, с.56].

Уповноважені російським і українським урядами делегати почали політичний торг і шантаж. Єрусалимський патріарх Діонісій боявся турецьких властей, а тому й зволікав переговорним процесом. Але коли зрозумів, що великий турецький візир на боці послів, без жодного докору сумління елементарно продав Київську митрополію: за поступки Константинополя на користь Москви М.Алексеев заплатив Константинопольському патріархові соболиним хутром і золотими червінцями. З цього приводу останній писав: «приняли есми милостиню святого нашего царства от посланного вашего господина Нікити Алексієвича три сорока соболей і двесті червонних» [11, с. 379].

Послам від російської та української сторони було довірено 10 грамот: одну Соборну грамоту, згідно з якою Київська митрополія переходила під канонічну зверхність Московського патріарха; дві грамоти, адресовані московським монархам; дві грамоти патріарху Йоакиму; дві – гетьману І.Самойловичу; одну грамоту Київському митрополиту Гедеону; і дві – всім православним вірянам Української Церкви, в яких патріарх Діонісій надавав дозвіл на те, щоб кожний наступний новообраний Київський митрополит приймав хіротонію з рук Московського патріарха [5, с. 469].

Східні патріархи уже тоді опротестували дії Константинопольського патріарха як неканонічні і, за зневагу церковних канонів, скинули його з патріаршого престолу [3, с.78]. Але це на подальший хід подій вже не впливало жодним чином. Уже за часів короткого служіння митрополита Гедеона Москва взяла курс на руйнацію Української Церкви: Чернігівська архієпископія вийшла з-під підпорядкування Київського митрополита, Києво-Печерській лаврі та Межигірському монастиреві Московський патріарх надав ставропігійного статусу.

Комплексне дослідження становища Української Церкви та головних пріоритетів зовнішньої політики гетьмана Івана Самойловича, незаперечним наслідком яких є інкорпорація Київської митрополії до складу Московської патріархії, дозволяє зробити такі висновки.

1. У другій половині XVII ст. сталася найтрагічніша подія в історії української державності – антиканонічне, насильницьке підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії.

2. Інкорпорація Київської митрополії хоч і улягала у церковно-релігійний контекст імперської, колоніальної політики Росії, однак стала можливою лише завдяки промосковській політиці гетьмана І.Самойловича та першого «московського» Київського митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського.

3. З того часу (й понині!) Москва відчайдушно здійснює політичний курс з ліквідації української національної церковно-релігійної самобутності.

Джерела та література: 1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 1- 8: в 34-х т. – К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1859–1914. – Ч.1. – Т.1. – 374 с.; Т.6. – 351 с.; Т.10. – 403, 22 с.; 2. Бантыш-Каменский Н.Н. История Малой России: в 4-х част. – М.: Тип. Селивановского, 1830. – Ч.1. От водворения словян во всей стране до присоединения оной в 1654 г. к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. Репринт. – ХХ, 360. – 85 с.; 3. Бенза М. Інкорпорація Київської митрополії: перебіг подій та наслідки // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. – Вип. 240–241. Філософія. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 67–79; 4. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4-х т. – Нью-Йорк, 1955. – Т.1. – 294 с.; 5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.5. Суспільно-політичний устрій і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях 14–17 віків. – Львів, 1905. – Репринт. – К., 1994. – 561 с.; 6. Гудзик К. Дорога втрат – Незалежність Української Церкви // Апокрифи Клари Гудзик / За заг. ред. Л.Івшиної. – К.: Українська прес-група, 2005. – С.212 – 220; 7. Іларіон, митрополит. Українська церква: У 2 т. – Вінніпег, 1956. – 242 с.; 8. Каргашов А.В. История Русской Церкви. – М., 2005. – 912 с.; 9. Книга Правил святых апостолів, Вселенських і Помісних святых Соборів, і Святых Отців. – К., 2008. – 368 с.; 10. Кущинський А. Коротка історія Української православної церкви. – Чикаго: Видання Братства Св. Володимира, 1971. – 102 с.; 11. Лотоцький О. Автокефалія: У 2-х тт. – Варшава, 1938. – Репринтне видання. – К., 1999. – Т.2: Нарис Історії Автокефальних Церков., К., 2004. – 400 с.; 12. Повідомлення короля Яна III Собеського духовенству і віруючим про призначення Львівського єпископа Шумлянського Йосипа адміністратором Київської митрополії. Копія з XVIII ст. 10 березня 1675 р. // ЦДА України у м. Львові. – Ф.129. – Оп.1. – Спр.693. – 1 арк.; 13. Православний церковний календар на 2011 рік. – К.: Інформуправління УПЦ КП, 2010. – 160 с.; 14. Титов Ф. Окончательный переход Киева от Польши к России //ТКДА. – 1904. – №7. – С.404- 466; 15. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. – Репринтне видання. – Львів: Свічадо, 2001. – 362 с.